

Cseres Judit pszichológussal, Cseres Tibor lányával édesapjáról, saját gyermek- és diákéveiről, munkájáról beszélgetett Takács Géza

Két Ilia Mihály-levél melléklettel

LÁTÓSZÖG

– *A lap hátsó oldalán megjelenő idézetben egy lány a harmincas évek végén egy konstancai középiskola diákjaként egy örmény fiú bátorítására magyarul kezd énekelni a románul zajló misén. Katarzist él át, kétszeresen is, a fiú kiváltotta első női érzelmei új élményét, s szorongása feloldódását, hogy vállalja, vállalhatja önmagát, nyelvét, kultúráját. Ez a lány akár az ön édesanyja is lehetne. Mennyire volt mintája ennek a női alaknak az ön édesanyja, hiszen a Nóra keresztneve is egyezik?*

– Az *Őseink kertje, Erdély* – melyből az idézet való – minden lényeges szereplője valóságos személy, a saját nevének részt a cselekményben. Stürmer Nóra az édesanyám, akinek már a neve is komoly zavarokat okozott az akkori, ottani identitás-kalamajkában. Ez rögtön a regény egyik lényeges szálát, a kisebbségi lét történelmi fordulatait, helyzeteit érinti. Egy mozzanatot említek, a regény-időn túli, a repatriálást követő eseményt. Édesapám –

mint több ízben írt róla – katonáskodott a 2. világháborúban, s közben végezte tanulmányait a Kolozsvári Egyetem közgazdasági karán. De minthogy minden előadásra részt venni nem tudott, az évfolyamtársak látták el az előadások jegyzeteivel. A többiek egyre ritkábban teljesítették a feladatot, de Stürmer kisasszony megbízhatóan;

esze és szorgalma is volt, jegyzetei aranyat értek. Ő maradt végül a tanuló pár, s aztán valóságos pár. A biztonság kedvéért három ízben kötöttek házasságot, volt távhá-

zasság, aztán együtt az anyakönyvvezető előtt, majd végül a Felső-Krisztinavárosi plébánián, Isten előtt. Édesanyám az 50-es évek harmadáig még takarítói álláshoz sem juthatott („Ezzel a névvel?!”¹ – Így szólt az elutasítás.) A fiatal pár ezért szűkösnél is szegényebben tengődött. Két- és tízéves korom között nagyszüleimmel éltem. Nagyapám, Stürmer János nehezen viselte leánya családneve miatti nehézségeit, senki nem volt tekintettel az azonos nevű

a valóságban és a regényben is domináns személy a nagymamám

¹ A Der Stürmer (magyarul: rohamozó) német nemzetiszocialista hetilap, 1923 és 1945 között jelent meg.

felmenőknek a magyar küldiplomáciában elért eredményeire, vagy a Széchenyi által szorgalmazott Vaskapu-tervekben való részvételre. Beadta tehát névváltoztatási kérelmét, édesanyja, Ülkey Erzsébet vezetéknevét felveendő. A nevet az y híján megkapta, megkapták. A valóságban és a regényben is domináns személy a nagymám, Márton Pihe Gizella. Az ő döntése következtében vállalta a Stürmer házaspár, hogy a szegénységben, hányattatásban mindenáron tanulnia kell a lányuknak, ezt látták egyetlen kiútnak, és ebben nyilvánvalóan igazuk is volt. Nekik köszönhetem, hogy tudok falusi udvarban gazdálkodni, petróleumlámpa mellett is olvasni, de olvasni rendületlen, s attól sem jövök zavarba, ha csak egy lavór hideg víz van az alapos napi tisztálkodásra.

– *Vannak-e emlékei a regény tervéről, születéséről, beszélgettek-e a regényről, a családi múlttól édesapjával?*

– Igen, hogye. Nagy beszélgetések voltak, főként Szentgyörgypusztán, édesapám az ebéd utáni nyugalomban fel is olvasta nekünk az aznapi termést, és igényt tartott a véleményünkre (ebben a többes számban később már a férjem is benne volt, s majd fiunk, Zsombor). Ez volt az általános gyakorlat, az *Őseink kertjével* is így történt, de ez már a regény története. Az életük története azonban folyamatos emlékezés, latolgatás tárgya volt. Tízéves koromig nagyszüleimtől, azután édesanyámtól kaptam az emléktöredékeket naponta, meg-megújuló, feltörő keserűséggel, nagyritkán vidámsággal. Fel akarták dolgozni – mondom ma már, s ez egyiküknek sem sikerült. Édesapám is megkapta a maga emlékhalmaz-adagját, s lévén bámulatos a pszichológiai műveltsége, terápiába fogta mamámat. Rávette, hogy rendszerezze a megmaradt dokumentumokat, vegye elő

régi naplóit, és mindezt egészítse ki emlékeivel, amiket ellenőrizzen könyvtárakban, levéltárakban. Édesanyám megtanult kutatóként dolgozni, s olyan „anyagot” állított elő, amiből édesapám megírta a regényt, olykor szó szerint felhasználva a kapott szöveget.

– *Mit gondol erről a lányalacról, akinek a fiatalokora a két világháború közötti Erdélyben, Romániában telt, állandó költözések, félelmek, küszködések között, ellenséges világban, többnyire, kényszerűen, román környezetben, így hát a román neki egyszerre jelentette a romanizáló, erőszakos államot, intézményeket, iskolákat, s a megértő barátokat, szomszédokat, osztálytársakat is?*

– Én az eredményt ismertem, az önmagával könyörtelenül és – számomra indokolatlanul – szigorú morális embert, aki anyaként is hasonlót kívánt tőlem, de édesapám időnként közbelépett és engedményeket kaptam (például nyolcadikosként mentettek fel a magasszárú cipő viselésének kötelezettsége alól). Inkább tudtam, mint éreztem, hogy abban a következtelenül sokszínű és ellentmondásos életben csak így lehetett talpon maradni és magát elfogadtatni. Nagymamám Dobrudzsában is kitűzte a magyar zászlót, de lányát olykor szükségből, olykor megfontolásból gyakran román iskolába íratta. Mamám barátságai kényszerűen tűnékenyek voltak, érettségiig csupa ismerkedés és elszakadás, búcsú szegélyezte növekedése, serdülése, felnőtté válása útját. Magányos gyerek lehetett, de ő eseménydús gyermekkorra emlékezett. Felnőtt korában igyekezett kárpótolni magát ezért, minden barátnőjéhez holtig tartó szeretet fűzte, úgy éreztem, a gyerekkori megszakadt barátságokat igyekszik így folytatni. Az iskolákban megszokta az indokolatlan büntetéseket és a ritka „kivételezéseket”, ezek tőle függetlenek voltak,

a nevének szoltak a szász tanítónő részéről, meg az egyetlen hibásan ejtett román szóért kapott pofonok a másik tanítónőtől. Amikor végre munkahelyen dolgozott, szóvá tette, de természetesnek tekintette az intrikákat, igazságtalanságokat, őt eleinte szaktudása és kitartása mellett sokféle nyelvtudása óvta meg az ilyenektől, s csak sokkal később édesapám tekintélye. Nagyon szép volt, még 90 évesen, betegen is. Anyjától, nagyanyjától tanulta az elegáns öltözködés fortélyait, ezek igazán fortélyok voltak – régiből újat, saját kezűleg megoldások –, az 50-es években IKKA-csomagból vett ruhákat varázsolt elegáns holmivá Sári néni, a pótolhatatlan varrónő.

Cseres Tibor voltaképpen a Hideg napoktól, a Vérbosszú Bácskában, a Vízaknai csatákon keresztül Az Őseink földje, Erdélyig az önismeret tanúságtételeit írja, másfél száz év magyar-zsidó-serb-román-osztrák-török krónikáját, dokumentaristaként, s egyúttal lelki történetek, családi sorsok elemzőjeként. Vagyis igazi tanítói, néptanítói szerepben, hiszen a nagy elbeszélések az írókra maradtak. A szocialista rendszer tűrte ezt a programot, de nem fogadta el, nem tanult belőle. Őn ennek az írói műhelynek a közepén élve vált felnőtté. Mit gondol a magyar önismeretről?

A vége felé már valamelyest elfogadták, Németh Miklós és Horn Gyula (külügyminiszterként) munkatársaik kezébe adták édesapám vonatkozó írásait.

Hogy édesapám szándékai között hol és milyen mértékben szerepelt a tanítás, erről nem esett szó, nyomtatásban is megjelent beszélgetésekben közvetetten persze előkerül. Nem emlékszem, hogy ezekben

olvasható lenne, de neheztelt azokra az író társakra, még a nagy elődökre is, akik csak romantikus hősi múltat rajzoltak a magyarság történelemkönyvébe. Műveiben elhelyezett olyan – akár tanító jellegűnek is tekinthető – forrásértékű szövegrészeket, amelyek a történeti kutatások közleményeiben még nem jelentek meg, de amelyeket az események megértéséhez, követéséhez szükségesnek ítélt. Úgy vélte, ha a kutatások már feldolgozták például a 2.

nagymamám
Dobrudszásban is kitézte a
magyar zászlót, de lányát
olykor szükségből, olykor
megfontolásból gyakran
román iskolába íratta

világháború vonatkozó dokumentumait, ezek a szövegrészek „meghúzóhatók”, akár el is hagyhatók.

Ami az én magyar önismeretemet illeti, az egy kis faluban, Leányváron edződött, a ki-betelepítés, lakosságcsere már éppen lezajlott, svábok, tótok és cigányok éltek együtt őslakos és frissen betelepített magyarokkal, azt nem mondanám, hogy békességben, mert a férfiak többsége bányász volt a közeli Dorogon, a folyamatos és olykor lecsapó életveszély magas szinten tartotta a feszültséget, de ez nem etnikai eredetű volt. Az első iskolás évemet öszszevonott osztályban töltöttem, legalább annyit tanultam a harmadikos anyagból, mint az elsősből, kifejezetten élveztem. Harmadikban gyűlt meg a bajom az új tanító nénivel, aki kiszúrta, hogy én vagyok az egyetlen értelmiségi származású, tehát osztályidegen. Rajtam mutatta be, hogyan kell „ezekkel” elbánni. Szövetkezett a plébános mamájával, aki szerint egy nőnek a fakanál mellett a helye, és az iskolaudvaron elrettenő példaként elégették a naplót. Évtizedekkel később álltak össze az emlékmorzsák képekké, említeném a két, számomra legfontosabbat. Osztálytársam, Jesztrebinác Mari édesapja a téesz agronómusa volt, néha kislányát a hegyes-völgyes

vidékre alkalmas lovaskocsiba ültette és vitte magával. Egyszer én is velük mentem, és Csolnokon időztünk valamennyit. Meglepődtem, milyen érdekes kérdéseket tettek fel az ott dolgozó bácsik, akik egyáltalán nem paraszt-külsőjűek voltak, s amiket mondtak, inkább hasonlítottak édesapám mondataira, mint a falubéliekére. Hazatérve persze elmeséltem a történeteket, el is kellett, hiszen jócskán elkéstem. Nagymamám kétségbeesése őszinte volt, de mégis furcsállottam, hogy nem fenyegetőzött

veréssel (amit különben sosem váltott be), sőt, szavam sem vette, hogy soha többé nem megyek oda. Évtizedekkel később derült – derülhetett – ki, hogy tsz-üzemágnak álcázott

internálótáborban jártam. Másik osztálytársammal, Kőnig Gyöngyivel tanítás után néha náluk játszottunk, ők az iskolához közelebb laktak. Gyöngyit is a nagyszülei nevelték, Kőnig néni néha elküldött bennünket hazulról, hogy szedjünk csalánt a nyulaknak, majd ő is elment a szomszédba. Ilyenkor mindig hosszú fekete kabátba öltözött és hosszú hajú férfiak érkeztek Kőnig bácsihoz, addig nem mehettünk vissza, amíg ők ott voltak. Ugyancsak sok évvel később, egy véletlen találkozás alkalmával avatott be Gyöngyi a rejtély előzményébe: szülei koncentrációs táborban pusztultak el.

Nagymamámmal viszont minden áldott este olvastunk, így harmadikos koromban már Móra, Mikszáth kötetei és a Móricz-idillek voltak kedvenc olvasmányaim. Nagypapámmal pedig jártuk a Pilit, lestük a vadakat és kosárszám hordtuk haza a gombát, az őzláb, a vargánya és a friss pöfeteg voltak a kedvenceim. Az erdő illata, a bányászváros bűze, a mindenki által megült ünnepek és

az iskolaudvaron elrettentő példaként elégették a naplót

gyerektársaimmal együtt szemérmes büszkeséggel tekintettünk a saját és a másik nemzeti többleteire

a szombat esti – olykor végzetes – kocsmái verekedések, ezek mind-mind építőkövei az én-tudatnak, a hasonulás és az elkülönböztetés indítékai. Ha úgy tetszik, mindez egyúttal magyarságtudatom történetének első, nagyon szerencsésen alakuló fejezete, amelyben gyerektársaimmal együtt szemérmes büszkeséggel tekintettünk a saját és a másik nemzeti többleteire. Csak később, gimnazista koromban tört fel bennem a nemzeti érzület közvetlen módon, amikor tilos volt március 15-én kokárdát

kitűzni. Ellenállóvá váltam, piros kabátkát, fehér blúzt és zöld szoknyát viseltem ezen a napon, nem emlékszem, hogy szüleim kifogásolták volna.

– *Hogyan hatott ez az erős apai program az Ön iskolai éveire, pályaválasztására?*

– Közvetetten. Abban a szerencsében volt részem, hogy a nevelkedésemben meghatározó személyek mindenkor a megfelelő könyveket adták a kezembe. Írónak, irodalmárnak nem készültem. Már említettem édesapám bámulatos pszichológiai felkészültségét, könyvtárát. Ez volt az egyik, végül is befutó irány. A gimnáziumi években még fej-fej mellett haladt a kertészettel, tehát kertészmérnök vagy

pszichológus szerettem volna lenni. A harmadik gimnáziumi évet követő nyár Szigligeten, az volt a döntő. Az Alkotóházban nyaraltunk, és ott ismerkedtünk meg Lénárd Ferencsel és pedagógi-

ai-pszichológiai ideáival. Édesapám nagy érdeklődéssel faggatta Lénárdot, majd napokig vissza-visszatérő beszélgetés zajlott közöttük, ebben nem sok lapot osztottak nekem, de két következtetésre eljutottam. Eldől a pályaválasztásom, de a másik

legalább ilyen megrendítő volt: kibomlott előttem szüleim nevelési felfogása, munkamegosztása – amit mindaddig észre sem vettem! Pályám egyik főnyereménye következett ezután: még egyetemi hallgatóként valódi műhelybe cseppen-tem, körülöttem mindenki alkotott valamit, létrejött az iskolakíséret, a problémamegoldó gondolkodás alkalmazása a tanítási óra keretei között.

– *Nekem úgy tűnik, hogy édesapja, aki a legfájdalmasabb, a legnehezebben elbeszélhető múltakról írt, a történelmet faggatva, mintha hagyományozta volna Önre a feladatot, hogy Ön pedig a legfájdalmasabb jelenel, a jelen legkínzóbb titkával foglalkozzék, a csecsemőgyilkos anyákkal?*

– Erre a lehetséges, elvont összefüggésre – a hagyományozásra – így még nem gondoltam, pedig lehet benne valami. Édesapámnak a *Hideg napokat* követő támadásokra adott egyik válasza: egyszer ezt is meg kellett írja valaki... Ez érvényes nálam is, bár engem nem értek támadások, csak borzadva szemléltek a témaválasztás okát fürkésze. Az pedig tisztán szakmai volt, elem került egy kérdés, amire más nem keresett választ (azóta sem). És talán ez a másik „hagyaték”: ha borzasztónak tűnik is a jelenség, de egyúttal fontosnak is, neki kell vágni, meg kell próbálni megvizsgálni, megismerni és leírni a természetét, csak így tehetünk ellene, magunkért valamit.

– *Hogy vezetett ide az útja a nevelépszichológiától?*

Ez maga is a nevelépszichológia része, terméke. Kutatásom 15 év során minden meghalni hagyott újszülött esetére kiterjedt (tehát nem mintával, hanem a teljes

populáció adataival dolgoztam). Az anya helyzete érdekelt, s ebben alapvetően a női szocializáció olykor középkori, olykor ordítóan hiányos voltára bukkantam.

Ez – értelemszerűen – a nevelés minden szereplőjének a feladata lenne, ha tudnának mit kezdeni a feladattal. Az általam vizsgált esetekben nem tudtak. A családban „ilyesmiről nem szokás beszélni” (mármint a nemiség kérdéseiről), az

iskolában vázlatosan ismertették a nemi szervek működését szexuális felvilágosítás címen. Sovány táp ez a nővé váláshoz, a természetes kíváncsiság, szükséglet máshonnan kapja ismereteit, olykor tragikomikus formában (13 éves kislány a fútól kap „esemény utáni” tablettát, ez egyszer elmarad, a következő alkalommal kettőt vesz be). A tömegkommunikáció sokat ad és egyúttal torzít is. A saját test és működése ismeretéig, kompetens használatáig (és ezt nem csak a nemiségre látom érvényesnek) ők nem jutottak el. A motívumok, érzelmek összhangban fejlődéséről nem is ejtettem szót, pedig sokat érdemelne.

– *Hogyan lehetne jobban védeni az újszülötteket, a gyermekeket, az óvodásokat, az iskolásokat, a lányokat és a fiúkat, a szerelmet, a nyelvünket és közösségeinket?*

– Kérdésére legalább nevelésmódszertani, tantervelméleti, pedagógusképzési irányokból lenne szükséges válaszolnom, ez itt most túl sok lenne. Maradva az újszülött-ügynél: egy kutatónak nem lehet nagyobb jutalma, mint eredményeit, ajánlásait megvalósulva látni. Nos, az éppen most 20 esztendeje hatékonyan működő *Bölcső Alapítvány*, Budavári Zita jóvoltából, számomra ezt a jutalmat jelenti.

Két Ilia Mihály-levél Cseres Tibor egykori erdélyi útjáról

Cseres Judittal beszélgetve szóba kerültek édesapja erdélyi útjai, ő aztán továbbkérdezett Zelei Miklós írón, újságírórn keresztül a mindent tudó, mert hihetetlen emlékeztető irodalmártól, Ilia Mihálytól, aki két levélben válaszolt.²

Kedves Miklós Barátom, ha jól emlékszem, 1965-ben voltam Cseressel Romániában, írószövetségi út volt. Cseres ragaszkodott hozzá, hogy vigyenek el bennünket Klézsére, mert Petrás Incze Jánosról, ill. a klézseiek egy pesti szerepléséről akart írni. Nem sokkal érkezésünk előtt helyezték el onnét Ilie Farczády nevű papot, aki a neve után ítélve magyar származású volt, az új pap román volt. Cseres az anyakönyveket kívánta megnézni, melyeket Petrás állított ki, a pap szerint románul. Persze, pillanatok alatt kiderült, hogy latinul vannak az anyakönyvek kiállítva, nem románul, ez a 19. században természetes is volt. A pap semmit nem tudott Petrásról, még a nevét sem. A tolmács András V. János volt, a hivatalos kísérő. Kicsit sétáltunk a klézsei utcán, éppen egy iskolás csoportot kísért egy tanítónő, aki igyekezett a gyerekeket minél messzebb terelni tőlünk, román és magyar vegyes nyelven. Megállítottunk egy tehenes szekeret, amit egy kamasz fiú vezetett. Cseres megkérdezte, hogy tudja-e, hol van Magyarország, a fiú azt válaszolta magyarul: a hegyen túl. Rendőr is előkerült, megnézte az autót, ami vitt bennünket, de annak olyan bukaresti rendszáma volt, ami állítólag a pártszerveket jelölte (a sofőrünk szerint), így aztán békén hagyott a rendőr bennünket. Cseres ezt a kirándulást megírta egy elbeszélésben, de ott a felesége volt a kísérője, nem én. Elmentünk még Constancára is, ahol Cseres felesége élt valamikor, mert a szülei ott dolgoztak.

Minden jót kíván, és baráti üdvözlését küldi: *Ilia Mihály*

Kedves Miklós, természetesen Farczády Illésről van szó, akit romános alakban Ilie Farczádynak emlegettek ott, sőt írásban is így volt a neve. Érdekes, hogy Szabó Dezső: *Elsodort falu c. regényében* is Farczády a lelkész, igaz, ott ref. lelkésztől van szó. Cseres különben akkor a Magyar Írószöv. alelnöke volt, így aztán elég magas protokoll fogadta (én is mentem az árnyékában). Pl. ekkor fogadta Zaharia Stancu, aki a hivatalos listán a legnagyobb élő írónak számított Romániában. Cseres elmondta neki, a Descult (Mezítláb) c. Stancu-regényt Cseres felesége kezdte fordítani magyarra, de már volt akkor magyar változat, és nem csinálta meg. Nem tudtam, hogy Tibor felesége tudott románul. A Capsa nevű nagy múltú irodalmi kávéházban volt a fogadás, később derült ki, hogy ez a kávéház volt legjobban beszerelve lehallgató készülékekkel. Cseres akkor elmondta nekem, hogy van egy novellája, mely egy afrikai törzsi háborúról szól, ahol a folyó a határ, és egy falut vág ketté a folyó-határ, lemennek az asszonyok a partra és át-énekelnének mosás közben, így értesítik a szétszakadt rokonságot a történetekről. Erre a határőrök is rájönnek, és lődözik le az éneklőket. Ennek ellenére mindig akadt valaki, aki énekelt. Cseres elmondta, hogy ezt a történetet Kárpátjáról írta, de afrikai környezetbe helyezte, mert nem hitte a kárpátjai változat megjelentetését.³

Baráti üdvözléssel: *Ilia Mihály*

² A leveleket a szerzőjük és a címzett hozzájárulásával közöljük. (T. G.)

³ Az idézett elbeszélés címe – amint az egy újabb levélváltásból kiderült – *Siratóének*. Megjelent a *Siratóének* című kötetben (Magvető – Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1975.) Az elbeszélésben említett kárpátjai helyzetről írt a kilencvenes években dokumentumregényt a levelek címzettje, Zelei Miklós *A kettézárt falu* címmel (ISTER, Budapest, 2000.) A Cseres-kötetben található a csángóknál tett látogatás élményéhez kapcsolódó novella is: *Zöld Péter levelei a pápához* címmel. (T. G.)